

Zbigniew Hundert

Projekty komputów wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1683–1684. Przyczynek do badań nad problemem rywalizacji Jana III z Sapiehami o wpływy w wojsku litewskim w latach 1683–1696

Rocznik Lituanistyczny 3, 95-119

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zbigniew Hundert

Wydział Nauk Historycznych i Społecznych
Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

Projekty komputów wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1683–1684. Przyczynek do badań nad problemem rywalizacji Jana III z Sapiehami o wpływy w wojsku litewskim w latach 1683–1696

Zarys treści

Artykuł omawia proces przygotowań komputu armii litewskiej na potrzeby wojny z Portą Osmańską w 1683 r. oraz rywalizację o wpływy w wojsku pomiędzy królem Janem III a wojewodą wileńskim i hetmanem wielkim litewskim Kazimierzem Janem Sapiehą, na podstawie analizy rękopiśmiennych wykazów wojska Wielkiego Księstwa lat 1683–1684. Tekst zamyka publikacja tych projektów w formie aneksu źródłowego.

Abstract

The article discusses the process of preparations of the Lithuanian army establishment for war with the Sublime Porte in 1683 and the rivalry between King John III and the Palatine of Wilno, Grand Lithuanian Hetman Kazimierz Jan Sapieha, on the basis of an analysis of handwritten military registers of the Grand Duchy of Lithuania in 1683–1684. The article closes with the edition of these projects in the form of a source appendix to the study.

Słowa kluczowe: Sapiehowie, Jan III Sobieski, Wielkie Księstwo Litewskie, wojsko litewskie 1683–1696

Keywords: the Sapiehas, John III Sobieski, Grand Duchy of Lithuania, Lithuanian Army 1683–1696

W trakcie swojego panowania Jan III zmuszony był do podjęcia ostrej rywalizacji z dwoma kolejnymi nieformalnymi hegemonami na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego – najpierw Pacami, a następnie – po rozpadzie ich faksji wskutek śmierci jednego z dotychczasowych przywódców, wojewody wileńskiego i hetmana

wielkiego litewskiego Michała Kazimierza Paca¹ – z Sapiehami. Rodzina, która po 1683 r. skutecznie utrudniała prowadzenie królowi polityki, zarówno krajowej, jak i zagranicznej², uprzednio przez blisko dziesięć lat stanowiła jeden z głównych filarów wpływów dworskich na Litwie. Proces dojścia Sapiehów do władzy oraz mechanizmy jej sprawowania i podstawy pozwalające ją utrzymać były już w historiografii obiektem badań. Wystarczy wspomnieć choćby o podstawowym w tej materii artykule Andrzeja Rachuby, studium Przemysława P. Romaniuka czy o niedawno opublikowanej monografii Mariusza Sawickiego³.

Sapiehowie odcisnęli wyraźne piętno na „powiedeńskiej” części panowania Jana III, a dwór królewski musiał poświęcać wiele uwagi, by przeciwdziałać poczynaniom „litewskich satrapów”⁴. W tym celu władca mozolnie, ale konsekwentnie budował na Litwie opozycję przeciw dominującej facji, również na gruncie wojska Wielkiego Księstwa. O ile wiele poczynañ Jana III w zakresie konstruowania opozycji antysapieżyńskiej jest w historiografii już dobrze poznanych⁵ – na czele z zagadnieniem popierania biskupa wileńskiego Konstantego Kazimierza Brzostowskiego w jego sporze z jednym z przywódców facji sapieżyńskiej – Kazimierzem Janem⁶, o tyle nadal niewystarczająco rozpoznane są działania w tym aspekcie

¹ Opozycja Michała Kazimierza Paca przeciw Janowi III została wyczerpująco omówiona dzięki pracom K. Bobiatyńskiego, zob. przede wszystkim: *idem*, *Michał Kazimierz Pac i jego opozycja i jego opozycja przeciwko Janowi III Sobieskiemu*, „Barok” 12, 2005, nr 2(24), s. 73–93; *idem*, *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008, s. 296–416.

² Dużą rolę odgrywało tu prowadzenie przez Sapiehów własnej polityki zagranicznej, m.in. ich relacje z Brandenburgią-Prusami, omówione ostatnio przez A. Kamieńskiego; zob. *idem*, *Caneci ŷ dacyńenнях з Брандэнбургам-Прусыя ў 1674–1696 гг.*, „Arche” 2016, nr 3(148), s. 8–37.

³ A. Rachuba, *Hegemonia Sapiehów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 217–229; P.P. Romaniuk, *Instytucjonalne podstawy hegemonii Sapiehów w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVII w.*, w: *W cieniu wojen i rozbiorów. Studia z dziejów Rzeczypospolitej XVIII i początków XIX wieku*, red. U. Kosińska, D. Dukwicz, A. Danilczyk, Warszawa 2014, s. 29–37; M. Sawicki, *Dom Sapieżyński 1666–1685. Droga do hegemonii w Wielkim Księstwie Litewskim*, Opole 2016.

⁴ Rywalizację dworu Jana III z opozycją koronną i litewską Sapiehów w latach 1684–1696, i to w aspekcie walki propagandowej, wyczerpująco omówiła A. Czarniecka; zob. *eadem*, *Nikt nie słucha mnie za życia... Jan III Sobieski w walce z opozycyjną propagandą (1684–1696)*, Warszawa 2009.

⁵ Warto tu wymienić opracowanie litewskiego historyka G. Sliesoriūna o kształtowaniu się obozu litewskich republikantów za poparciem Jana III – obozu, który doprowadził do klęski Sapiehów pod Olkiennikami w listopadzie 1700 r.; zob. *idem*, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse. Didikų grupuočių kova 1690–1697 m.*, Vilnius 2000.

⁶ Zob. np. A. Rachuba, *Litwa wobec projektu zwołania sejmku konnego w 1695 roku i walki Sapiehów z biskupem Brzostowskim*, „Zapiski Historyczne” 51, 1986, z. 1, s. 63–80; M. Wagner, *Biskupi polscy wobec problemu obronności Rzeczypospolitej w latach 1674–1696. Zarys problematyki*, w: *Rzeczpospolita wielu wyznań: materiały z międzynarodowej konferencji Kraków, 18–20 listopada 2002*, red. A. Kaźmierczak et al., Kraków 2004, s. 276–277; A. Czarniecka, *op. cit.*, s. 309–381; M. Sawicki, *Konflikt biskupa wileńskiego Konstantego Kazimierza Brzostowskiego z Kazimierzem*

w obrębie wojska litewskiego⁷. Zresztą sama organizacja i skład armii litewskiej po 1684 r., w zasadzie do początku XVIII stulecia⁸, pozostają w ogóle nieznanne, co znacząco utrudnia badania na wielu obszarach, bynajmniej niezwiązanych tylko i wyłącznie z dziedziną historii wojskowej i dziejami Wielkiego Księstwa. Należy bowiem pamiętać, że podporządkowanie wojska stanowiło jeden z zasadniczych filarów potęgi Domu Sapieżyńskiego, jak poprzednio faksji pacowskiej, a skutki wykorzystania armii przeciw politycznym adwersarzom odczuwali też obywatele Korony⁹.

Działania króla sprowadzające się do rywalizacji o wpływy w armii litewskiej podjęte zostały już w 1683 r., na co wskazują odnalezione projekty komputów wojska litewskiego i to, co w historiografii już sygnalizowano¹⁰. Omówienie

Janem Sapieżą w latach 1693–1696, w: *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, red. S. Górzyński, M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 383–401.

⁷ Dopiero dla lat 1697–1698, a więc już po śmierci Jana III, próbę przejścia kontroli nad armią litewską przez opozycję antysapieżyńską (republikantów) omówił D. Wićko; zob. *idem*, *Спроба рэспубліканцаў дамагчыся ўлады над войскам БКЛ у 1697–1698 з.*, „Беларускі Гістарычны Агляд” 15, 2008, z. 1–2(28–29), s. 305–328; por. T. Ciesielski, *Wojsko litewskie w latach 1698–1709*, w: *Wojny północne w XVI–XVIII wieku*, red. B. Dybaś, Toruń 2007, s. 165–182.

⁸ Zob. *Komput wojska JKM. Wielkiego Księstwa Litewskiego nowego zaciągu do rozdania hiberny w roku 1684 dnia 24 miesiąca marca*, w: J.W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik (1640–1684)*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 1987, s. 349–353; por. B. Czartoryskich, rkps 2115, Correctia wojska W. Ks. Lit. siedmiu tysięcy siedmuset z podatków ekstraordinaryjnych przez repartycję na województwa i powiaty na terazniejszym pospolitym ruszeniu zgromadzonym, postanowiona w Olkiennikach roku pańskiego 1700, s. 65. Problem istnieje, mimo że udział wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w działaniach zbrojnych lat 1684–1699 doczekał się omówienia, choć jedynie sondażowego; zob. M. Wagner, *Udział wojska litewskiego w wojnie polsko-tureckiej 1684–1699*, „Historia i Świat” 2014, nr 3, s. 113–136.

⁹ Zob. np. A. Rachuba, *Hegemonia Sapieżów...*, s. 222; P.P. Romaniuk, *op. cit.*, s. 33; K. Bobiatyński, *Armia jako oręż hetmanów w polityce wewnętrznej w Wielkim Księstwie Litewskim w II połowie XVII wieku (lata 1654–1682) – wybrane zagadnienia*, „Studia Historyczno-Wojskowe” 3, 2009, s. 151–162; *idem*, *Rola wojska w życiu publicznym w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie tzw. hegemonii pacowskiej (1666–1682)*, w: *Spółczesność staropolskie*, t. 4: *Spółczesność a wojsko*, red. M. Dacka-Górzyńska, A. Karpiński, M. Nagielski, Warszawa 2015, s. 167–187. Obywatele województw koronnych w epoce tzw. hegemonii sapieżyńskiej często skarżyli się na niszczące przemarsze wojska litewskiego. Poza aspektem czysto kryminalnym praktyka ta może być rozpatrywana jako działania przynoszące Sapieżom określony skutek polityczny. Szerzej na ten temat, na przykładzie województwa mazowieckiego, zob. Z. Hundert, *Działalność Sapieżów w „powieńskim” okresie panowania Jana III (1683–1696) w świetle akt sejmikowych województwa mazowieckiego* (w druku).

¹⁰ A. Rachuba, *Sapieha Kazimierz Jan Paweł*, w: PSB, t. 35, Warszawa–Kraków 1994, s. 39; K. Bobiatyński, *Udział Wielkiego Księstwa Litewskiego w kampanii wiedeńskiej 1683 roku*, w: *Odsiecz wiedeńska*, red. T. Chynczewska-Hennel, Warszawa 2011, s. 63; Z. Hundert, *Kilka uwag na temat chorągwi petyhorskich w wojskach Rzeczypospolitej w latach 1673–1683*, w: *Homo militans*, t. 2: *W panczerzu przez wieki. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. M. Baranowski, A. Gładysz, A. Niewiński, Oświęcim 2014, s. 146–147 (w wersji białoruskiej i z uzupełnieniami: 3. Хундарт, *Некалькі заўваг наконт п'яцігорскіх харугваў у войсках Рэчы Паспалітай у 1673–1683 зз.*, „Arche” 2015, nr 12(145), s. 70–71). Najszerzej, jak dotąd, zagadnienie rywalizacji o wpływy w wojsku litewskim w 1683 r. pomiędzy Janem III a Sapieżami omawia K. Bobiatyński. W swych rozważaniach badacz ten wykorzystał tytułowe projekty komputów z 1683 r.; zob. *idem*, *Walka*

rzeczonych projektów, które stanowią część zbiorów Archiwum Zamoyskich z warszawskiego Archiwum Głównego Akt Dawnych¹¹, wraz z publikacją ich treści, ma dać pretekst do podjęcia dalszych badań na temat rywalizacji Jana III z Sapiehami o wpływy w wojsku litewskim w latach 1683–1696. Takie jest założenie niniejszego studium.

Zmiany na scenie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego, które dokonały się w latach 1682 i 1683, były konsekwencją rozpadu faksji pacowskiej. Jan III od samego początku swojego panowania zmuszony był podjąć rywalizację z Pacami, przede wszystkim z hetmanem Michałem Kazimierzem, drugi bowiem z przywódców faksji – kanclerz wielki Krzysztof Zygmunt – był bardziej skłonny do podjęcia dialogu z władcą, zdając sobie sprawę z kruchej podstawy finansowej zapewniającej dotychczasową pozycję rodziny (głównym zapleczem finansowym były jednak królewszczyzny, a nie majątki rodowe)¹². W tym konflikcie król od początku stawiał na ród Sapiechów, by razem ze szwagrem Jana III, ambitnym choć pozbawionym talentów politycznych podkanclerzym i hetmanem polnym litewskim Michałem Kazimierzem Radziwiłłem¹³, mógł stworzyć alternatywę dla wszechwładzy Paców. Szybko okazało się (po 1676 r.), że w tym konflikcie król może polegać głównie na Sapiechach, którzy mieli możliwość stworzenia trwałych, nieformalnych struktur w instytucjach państwa, pozwalających na nawiązanie równorzędnej rywalizacji z Pacami. Po śmierci kolejno marszałka wielkiego litewskiego Aleksandra Hilarego Połubińskiego (1679) i podkanclerzego Radziwiłła (1680) jedynie Sapiehowie, nie licząc uzdolnionych, ale posiadających mniejsze możliwości działania zwolenników dworu pokroju litewskich: podczaszego Jana Karola Dolskiego i chorążego Józefa Bogusława Słuszki¹⁴, mogli stanowić realną siłę do podkopania pozycji Paców. Dlatego właśnie wojewoda połocki Kazimierz Jan otrzymał po zmarłym Radziwiłł buławę polną, a dwór wsparł jego starania także w kwestii objęcia starostwa żmudzkiego, a więc kluczowego urzędu na obszarze stanowiącym bastion pacowski¹⁵. Mimo to król nie zamierzał honorować

Sapiechów o odzyskanie wpływów w armii litewskiej w latach 1666–1683 (w druku, artykuł udostępniony przez autora).

¹¹ AGAD, Archiwum Zamoyskich (dalej: AZ), sygn. 3112, s. 441–442, 583–587.

¹² K. Bobiatyński, *Między dworem a opozycją – polityczne dylematy i wybory kanclerza wielkiego litewskiego Krzysztofa Paca w latach 1667–1676*, w: *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 346–348.

¹³ *Idem*, *Michał Kazimierz Radziwiłł jako hetman polny litewski (1668–1680)*, w: *Radziwiłłowie w służbie Marsa*, red. M. Nagielski, K. Żojdź, Warszawa 2017, s. 229–241.

¹⁴ *Idem*, *Stosunki Jana III Sobieskiego z litewską elitą władzy w pierwszym okresie rządów (1674–1676)*, w: *Sobieski wokół spisków i konfederacji*, red. M. Nagielski, Warszawa 2015 (Biblioteka Epoki Nowożytnej, t. 2), s. 135–136.

¹⁵ Zob. Львівська Національна Наукова Бібліотека України імені Василя Стефаника (dalej: ЛННБУ), f. 103, dz. VI (Teki Prochaski), teka 156, Jan III do senatorów, urzędników i szlachty żmudzkiej z instancją za K.J. Sapiehą, Pilaszkowice, 26 VIII 1681, k. 452–452v; M. Sawicki, *Dom Sapieżyński...*, s. 180–184.

wyłącznie jednej rodziny, odrzucił bowiem uprzednio starania brata Kazimierza Jana – Franciszka Stefana – o łaskę marszałkowską¹⁶. Sobieski dorastał politycznie w tej samej szkole co Pacowie, tzn. w stronnictwie dworskim Jana Kazimierza, i musiał zdawać sobie sprawę, co znaczy dla władcy wyniesienie jednej rodziny, zwłaszcza w okolicznościach niespodziewanych i trudnych wcześniej do przewidzenia zmian w koniunkturze politycznej. Po tym Pacowie po uzyskaniu urzędu hetmana wielkiego dla Michała Kazimierza weszli na drogę prowadzącą ich do całkowitej opozycji przeciw Janowi Kazimierzowi, a przecież przed 1666 r. kanclerz Krzysztof i hetman polny litewski Michał Kazimierz należeli do najwierniejszych popleczników Wazy¹⁷. Jan III na początku lat 80. XVII stulecia nie mógł tego nie pamiętać, a sytuacja, jaka wytworzyła się w 1682 r., do złudzenia przypominała tę sprzed 16 lat.

W kwietniu 1682 r. dość niespodziewanie w wieku 58 lat zmarł Michał Kazimierz Pac, co przy zaniku aktywności politycznej kanclerza Krzysztofa, wskutek poważnych problemów zdrowotnych, oznaczało wzmiankowaną wyżej dekompozycję faksji pacowskiej¹⁸. Sapiehowie dysponowali wówczas dwoma kluczowymi urządzeniami ministerialnymi – Benedykt Paweł od 1676 r. dzierżył klucze podskarbińskie, a Kazimierz Jan, równocześnie starosta żmudzki, piastował urząd hetmana polnego litewskiego. Ten drugi w sytuacji śmierci starszego kolegi, po którym niemal od razu otrzymał najwyższy świecki urząd senatorski na Litwie – województwo wileńskie, stawał się najwyższym autorytetem w sprawach wojska litewskiego¹⁹ i jednocześnie najważniejszym kandydatem do objęcia buławy wielkiej. Niebawem analogiczna sytuacja wystąpiła w Koronie, ponieważ w lipcu 1682 r. zmarł kasztelan krakowski i hetman wielki ks. Dymitr Jerzy Wiśniowiecki. W sytuacji dwóch tak newralgicznych wakansów dwór królewski musiał opracować odpowiednią taktykę, a miał ku temu czas, zważywszy na to, że urzędy hetmańskie obsadzano podczas sejmów. Czas mieli również dotychczasowi hetmani polni – litewski Sapieha i koronny Stanisław Jan Jabłonowski, mogąc wzmocnić kosztem zmarłych kolegów swoje pozycje wyjściowe do starań o buławę wielką. W tym przypadku musimy wziąć pod uwagę jeszcze jeden fakt – gdy na styczeń 1683 r. zwołano sejm, wiadomo było, że dwór królewski będzie starał się przeprowadzić aukcję wojska i zawrzeć sojusz z cesarstwem przeciw

¹⁶ M. Sawicki, *Dom Sapieżyński...*, s. 175–177.

¹⁷ Ostatnio na ten temat: K. Bobiatyński, *W walce o hegemonię. Rywalizacja polityczna w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1667–1674*, Warszawa 2016, s. 23–78.

¹⁸ *Idem*, *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski...*, s. 411; *idem*, *Między dworem a opozycją...*, s. 347.

¹⁹ W związku z tym jeszcze w 1682 r. Jan III kilkakrotnie zwracał się do hetmana Sapiehy, na wnioski pokrzywdzonych, by wycofał jednostki wojskowe z poszczególnych dóbr i inaczej wyznaczał trasy przemarszów; zob. ЛІТНБ, ф. 103, дз. VI (Teki Prochaski), teka 156, Jan III do K.J. Sapiehy, Jaworów, 20 VI, 21 VII, 23 VII, 12 VIII 1682, z Wysocka, 20 IX 1682, Stryj, 26 X 1682, k. 443–443v, 446–447v, 450, 453, 456; por. M. Sawicki, *Dom Sapieżyński...*, s. 180–182.

Imperium Osmańskiemu. Rozdanie buław wobec podjęcia uchwał o zwiększeniu wojsk koronnego i litewskiego oznaczałyby poważne zmiany organizacyjne obu armii i dawałyby nowym hetmanom wielkim możliwość zbudowania silniejszego zaplecza w ich strukturach²⁰. Zarówno dla Jabłonowskiego, jak i Sapiehy była to dość atrakcyjna wizja.

Jan III, nie chcąc narazić się na konflikt z Sapiehą w trakcie sejmu 1683 r., na którym ważyła się kwestia sojuszu z cesarstwem i racja stanu, nie mógł nie powierzyć wojewodzie wileńskiemu buławy wielkiej. Ewentualny konflikt wywołany urazą Sapiehy z powodu odsunięcia w czasie przyznania mu wakansu (bo przyznanie buławy wielkiej innej osobie było raczej nie do zrealizowania²¹) mógł nawet skierować obrady sejmowe na tory prowadzące do zerwania i zaprzepaszczania szansy na aukcję wojska i sojusz antyturecki²². Jan III był zapewne tego świadom, podobnie jak faktu, że jedynie Sapiehowie, ze względu na swoje możliwości finansowe i sieć klientalną, będą w stanie szybko zorganizować armię litewską, by ta zdołała ruszyć do wojny przeciw Porcie Osmańskiej. Król miał jednak trochę czasu, od śmierci Paca, aby litewska scena polityczna została odpowiednio przygotowana na wyniesienie Domu Sapiehów. Jako przeciwwaga dla nowych „hegemonów” w grę, jak się wydaje, wchodziła przede wszystkim walka o pozyskanie „osieroconych” stronników pacowskich. Spowinowaceni z rodziną Sobieskich Radziwiłłowie byli wówczas zbyt słabi, a także nie przejawiali większych zdolności politycznych²³, dlatego najbardziej pożądanymi do odegrania roli konkurentów Sapiehów mogli być w zasadzie tylko byli sojusznicy Paców – Ogińscy, przede wszystkim wojewoda trocki Marcjan Aleksander, a w drugiej kolejności wyniesiony niedawno do godności wojewody połockiego, nie bez żalu ze strony Sapiehów – Jan Jacek²⁴. Kolejną metodą dworu, niedostrzeganą dotychczas w historiografii, była polityka wprowadzania do elit Litwy ludzi z zewnątrz, aby w ten sposób rozbić jej układy polityczne²⁵. Ten kierunek działań dworu stał

²⁰ Z. Hundert, *Organizacja husarii koronnej na kampanię wiedeńską 1683 roku*, w: „*W hetmańskim trudzie*”. *Księga pamiątkowa ku czci profesora Jana Wimmera*, red. Z. Hundert, M. Wagner, Oświęcim 2017, s. 167–168.

²¹ Zob. M. Sawicki, *Dom Sapieżyński...*, s. 213.

²² Tożsamą opinię wyraził J. Stolicki, *Rozdawnictwo wakansów przez Jana III jako metoda tworzenia partii dworskiej*, w: *Faworycy i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku*, red. R. Skowron, M. Markiewicz, Kraków 2006, s. 365.

²³ Więcej o Radziwiłłach w pierwszym dziesięcioleciu rządów Jana III zob. J. Pietrzak, *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Radziwiłłowie w pierwszym dziesięcioleciu rządów Jana III Sobieskiego (1674–1683)*, w: *Król Jan III Sobieski i Rzeczypospolita w latach 1674–1683*, red. D. Milewski, Warszawa 2016, s. 89–117.

²⁴ Kazimierz Jan podejmował bezskuteczne zabiegi, aby na tym urzędzie osadzić swego młodszego brata Leona Bazylego. Wybór Ogińskiego na województwo połockie Jan III potwierdził uniwersałem z 6 VI 1682; więcej zob. M. Sawicki, *Dom Sapieżyński...*, s. 185–186.

²⁵ Na ten aspekt, podczas wielu wspólnych dyskusji, zwrócił mi uwagę dr hab. Konrad Bobiatyński, za co składam serdeczne podziękowania.

się zresztą przyczyną licznych protestów podczas sejmku warszawskiego 1683 r., o czym poniżej.

W trakcie obrad, zainaugurowanych w Warszawie 27 stycznia, buławy koronne i litewskie zostały przyznane 8 lutego. Niespodzianek nie było, hetmanami wielkimi zostali dotychczasowi hetmani polni. Przyznanie wakansów litewskich deklarował od tronu podkanclerzy Wielkiego Księstwa, ks. Dominik Mikołaj Radziwiłł, i to on oznajmił wojewodom wileńskiemu oraz połockiemu wolę króla w sprawie urzędów hetmańskich. Jak zanotowano w diariuszu sejmowym, Jan Jacek Ogiński otrzymał buławę polną, ze względu na „świadectwo wielkiej w dziele rycerskim eksperencji”²⁶. Zdaniem M. Sawickiego buława polna dla Ogińskiego była formą zapewnienia przeciwwagi dla hetmana wielkiego Sapiehy²⁷, analogicznie do przypadku koronnego, gdzie buławę polną w celu równoważenia pozycji Jabłonowskiego uzyskał wieloletni bliski współpracownik króla – Mikołaj Hieronim Sieniawski²⁸. Zdaniem Andrzeja Rachuby nominacja ta była chybiona, Ogiński miał bowiem od razu po śmierci Paca związać się z Sapiehami, czego dowodem była jego postawa w trakcie kampanii słowackiej 1683 r., sprzeczna z oczekiwaniami monarchy²⁹. Wydaje się, że postawa Ogińskiego w działaniach zbrojnych nie może rzutować na ocenę decyzji króla z początku 1683 r., władca nie był bowiem w stanie przewidzieć takiego scenariusza, stąd bardziej przekonuje koncepcja M. Sawickiego. Ponadto zmarły przedwcześnie (w lutym 1684 r.) wojewoda połocki w czasach swego hetmaństwa nie zdążył zaprezentować w istocie jakiegokolwiek postawy politycznej (w kampanii 1683 r. wykazywał chyba tylko solidarność zawodową ze starszym kolegą). Król natomiast nie zraził się do rodziny Ogińskich, głównym faworytem dworu do schedy po wojewodzie połockim (choć przez krótki tylko okres) był w końcu jego kuzyn, Marcjan Aleksander³⁰.

²⁶ AGAD, AR, dz. II (publica), sygn. 1719, Diariusz sejmku walnego sześćniedzielnego warszawskiego anno 1683, 27 January zaczętego, s. 11–12; ЛІТОВСЬКИЙ, f. 141 (Zbiór Czołowskiego), op. 1, rkps 53, Dziękowanie za buławę polną jmp. Ogińskiego, wojewody połockiego, hetmana polnego W. Ks. Lit., s. 21–22; por. J. Wimmer, *Wiedeń 1683. Dzieje kampanii oraz bitwy*, Warszawa 1983, s. 135–136.

²⁷ M. Sawicki, *Dom Sapieżyński...*, s. 214–215. Równocześnie autor wyraził opinię, że Ogiński nie miał szans na zrównoważenie wpływów Sapiechów.

²⁸ J. Stolicki, *Wobec wolności i króla. Działalność polityczna szlachty ruskiej, ukraińskiej i wołyńskiej w latach 1673–1683*, Kraków 2007, s. 252–253; Z. Hundert, *Pozycja Jana III w wojsku koronnym w latach 1674–1683. Utrzymanie czy też utrata wpływów wypracowanych w czasie sprawowania godności hetmańskiej?*, w: *Król Jan III Sobieski i Rzeczpospolita...*, s. 137.

²⁹ A. Rachuba, *Jan Jacek Stefan Ogiński*, w: *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy*, red. M. Nagielski, Warszawa 2006, s. 207–208; tożsame opinie np. J. Stolicki, *Rozdawnictwo wakansów...*, s. 365; K. Bobiatyński, *Udział Wielkiego Księstwa Litewskiego w kampanii wiedeńskiej...*, s. 62.

³⁰ Zob. J. Kaczanowski do B.P. Sapiehy, Jaworów, 22 IV i [?] V 1684, w: *Listy z czasów Jana III i Augusta II*, oprac. G.B. U[nn], W. Skrzydylka, Kraków 1870, s. 59–60, 62. Sam M.A. Ogiński był bardziej zainteresowany urzędem kanclerza, stąd pomysł powierzenia mu buławy został zaniechany, rów-

W dniu, w którym przyznano wakanse litewskie, władca oznajmił, że wstrzymuje się na razie z obsadzeniem kasztelanii wileńskiej, którą ostatecznie 6 marca powierzył Koroniarzowi i dotychczasowemu łowczemu litewskiemu Ernestowi Denhoffowi³¹. Zwolnioną dygnitarię w przyszłości (w 1685 r.) otrzymał starosta starogardzki Jan Górczyński (*vel* Gorzeński). Obaj byli oficerami wojska koronnego i dowódcami komputowych jednostek gwardyjskich monarchy – pierwszy regimentu pieszego, drugi kompanii arkabuzerii. Postępowanie to wpisywało się zatem w dotychczasową politykę monarchy budowania swojego zaplecza politycznego w oparciu o podkomendnych i klientelę z wojska koronnego³², w tym przypadku rozciągniętą na obszar Litwy. Deklaracja kasztelanii wileńskiej dla Denhoffa wywołała liczne protesty, m.in. sługi hetmana wielkiego litewskiego i dowódcy jego rotty petyhorskiej, chorążego lidzkiego Aleksandra Jana Mosiewicza³³. Mimo to Denhoff na kasztelanii wileńskiej się utrzymał, przede wszystkim dzięki poparciu Marcjana Aleksandra Ogińskiego. Zachęcony wizją otrzymania pieczęci wielkiej litewskiej po schorowanym kanclerzu Pacu, wojewoda trocki zbliżył się do króla, a działaniem na rzecz Denhoffa zaskarbił sobie bez wątpienia jego zaufanie, dając jasny sygnał, że dawny stronnik pacowski został przez dwór pozyskany. Jak uważa Kirył Koczegarow, „jednym z atutów M. Ogińskiego były ściśle powiązania z Moskwą, które przejął po śmierci M.K. Paca i które Sobieski zamierzał wykorzystać w swoich planach utworzenia szerokiego sojuszu władców chrześcijańskich przeciwko Turkom”³⁴. Wiedza i zaangażowanie Ogińskiego w kwestię wschodnią były tu, jak widać, kluczowymi czynnikami, ponieważ Rzeczpospolita wciąż miała nieuregulowane stosunki z Moskwą. Oparcie się na Ogińskim, czy szerzej na Ogińskich³⁵, w realiach 1683 r. wydaje się być słuszną

niez z tej przyczyny, że prawo zakazywało łączenia buławy z pieczęcią. O sprawie powierzenia pieczęci Ogińskiemu zob. np. A. Malejka, *Spory o pieczęć wielką litewską w latach 1684–1685. Z dziejów polityki nominacyjnej Jana III Sobieskiego*, „Studia Historyczne” 44, 2001, nr 2, s. 301–311.

³¹ AGAD, AR, dz. II (publica), sygn. 1719, Diariusz sejmu walnego sześciodzielnego warszawskiego anno 1683, 27 januاری zaczątego, s. 12, 36–37 n.; J. Wimmer, *op. cit.*, s. 136; J. Stolicki, *Wobec wolności i króla...*, s. 254.

³² Z. Hundert, *Pozycja Jana III w wojsku...*, s. 121–151, tam również o gwardii komputowej JKM.

³³ AGAD, AR, dz. II (publica), sygn. 1719, Diariusz sejmu walnego sześciodzielnego warszawskiego anno 1683, 27 januاری zaczątego, s. 37. Dyplomacja brandenburska zwróciła wówczas uwagę, że sami Sapiehowie byli stanowczo przeciwni nominacji dla Denhoffa; A. Каменский, *op. cit.*, s. 18. Więcej o Mosiewiczu zob. M. Sawicki, *Dom Sapieżyński...*, s. 141.

³⁴ K. Koczegarow, *Rzeczpospolita a Rosja w latach 1680–1686. Zawarcie traktatu o pokoju wieczystym*, tłum. z j. ros. z uzupełnieniami, red. T. Szewciński, Warszawa 2017, s. 209; por. J. Stolicki, *Rozdawnictwo wakansów...*, s. 366.

³⁵ Syntetycznie o promowaniu rodziny Ogińskich w okresie późniejszym, co było efektem strategii przyjętej w latach 1682–1683, zob. J. Pietrzak, *Pod egidą Sobieskiego. Kariera polityczna Karola Stanisława Radziwiłła w latach 1683–1696*, w: *Jarżmo Ligi Świętej? – Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1684–1696*, red. D. Milewski, Warszawa 2017, s. 23, przyp. 6.

koncepcją, również w aspekcie możliwości ograniczenia wpływów sapieżyńskich w wojsku.

Na zakończonym pomyślnie sejmie warszawskim 1683 r. wykształcił się nowy układ litewskiej sceny politycznej, w tym nowe naczelne dowództwo litewskiej armii, od którego (przede wszystkim od Kazimierza Jan Sapiehy) zależało zrealizowanie uchwał w sprawach wojskowych. Zgodnie z postanowieniami skryptu *ad archivum*, wojsko litewskie powinno osiągnąć stan 12 000 koni i porcji, czyli 1/3 wysiłku mobilizacyjnego Korony (36 000 koni i porcji)³⁶. Zorganizowanie tej siły zbrojnej dawało Sapiehom możliwość zwiększenia swoich wpływów, choćby dzięki objęciu jednostek po zmarłym Michale Kazimierzu Pacu. Jak się okazało, na tym tle doszło do starcia z Janem III, który nie chciał się zgodzić na opracowany przez hetmana wielkiego Sapiechę kształt komputu armii litewskiej³⁷. Projekt tego etatu zachował się w Archiwum Zamoyskich, jako jedyna dotąd znana kopia z epoki³⁸. Szerzej pod kątem walki o wpływy w tej armii pomiędzy królem a Sapiehami analizował go jedynie Konrad Bobiatyński. Zwrócił on uwagę, że projektowany skład wojska litewskiego, w samym starym zaciągu, obejmował pod imieniem Sapiechów ogromne jak na skalę wojskowości litewskiej siły: 12 jednostek jazdy (1640 koni) i kilka oddziałów typu niemieckiego oraz piechoty węgierskiej (1600 koni i porcji), co łącznie dawało aż 3240 koni i porcji, a więc ok. 45% starego zaciągu armii litewskiej³⁹. Na takie podporządkowanie faksji sapieżyńskiej wojsk Wielkiego Księstwa król nie chciał pozwolić.

Projekt armii litewskiej z 1683 r. został opracowany przez hetmana Sapiechę w trakcie sejmiku lub tuż po jego zakończeniu, a na pewno przed komisją skarbowo-wojskową w Grodnie, która obradowała od 28 czerwca do 27 lipca 1683 r. (potem została limitowana)⁴⁰. Projekt wojewody wileńskiego w starym zaciągu uwzględniał: 4 chorągwie husarskie – 540 koni, 21 chorągwi petyhorckich – 2600 koni, kompanię rajtarii – 100 koni, chorągiew kozacką – 120 koni,

³⁶ 12 000 stawek żołdu obejmowało 1000 husarii, 3000 petyhorców, 1500 jazdy kozackiej i tatarskiej, 1500 dragonii, 4400 piechoty typu niemieckiego i 600 węgierskiego; zob. B. Czartoryskich, rkps 2115, Informacja wojska, [1683], s. 55–57; J. Wimmer, *op. cit.*, s. 163; K. Bobiatyński, *Udział Wielkiego Księstwa Litewskiego w kampanii wiedeńskiej...*, s. 63; Z. Hundert, *Kilka uwag...*, s. 146 (w wersji białoruskiej: 3. Хундарт, *op. cit.*, s. 70).

³⁷ A. Rachuba, *Sapieha Kazimierz Jan...*, s. 39; K. Bobiatyński, *Udział Wielkiego Księstwa Litewskiego w kampanii wiedeńskiej...*, s. 62, 64; *idem*, *Walka Sapiechów o odzyskanie wpływów w armii...*; Z. Hundert, *Kilka uwag...*, s. 146 (w wersji białoruskiej: 3. Хундарт, *op. cit.*, s. 70–71).

³⁸ AGAD, AZ, sygn. 3112, Komput wojska W. Ks. Lit. starego zaciągu, s. 583–586 (na s. 585–586 projekt nowego zaciągu). Komput jest niedatowany, aczkolwiek inną ręką, zapewne przy tworzeniu zasobu archiwalnego, dopisano datę 1696 ze znakiem zapytania. Bez cienia wątpliwości jest to błędna datacja.

³⁹ K. Bobiatyński, *Walka Sapiechów o odzyskanie wpływów w armii...*

⁴⁰ Zob. *Diariusz kampanii węgierskiej in anno 1683*, oprac. O. Laskowski, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 6, 1933, z. 2, s. 261; K. Bobiatyński, *Udział Wielkiego Księstwa Litewskiego w kampanii wiedeńskiej...*, s. 63.

2 chorągwie tatarskie – 320 koni, 13 jednostek dragonii – 1450 koni, 2 regimenty i 3 szwadrony piechoty typu niemieckiego – 1420 porcji, 5 chorągwi piechoty typu węgierskiego – 600 porcji. Stary zaciąg obejmował zatem 7150 koni i porcji⁴¹. W nowym przewidywano natomiast wystawić: 2 chorągwie husarskie – 270 koni, 2 chorągwie petyhorskie – 240 koni, 5 chorągwi tatarskich – 600 koni, 8 regimentów i szwadronów jednostek zaciągu niemieckiego – 2000 porcji.

Zgodnie z projektem Kazimierza Jana Sapiehy stary zaciąg miał zostać uzupełniony nowymi jednostkami w sile 3110 koni i porcji. Oznaczało to, że wojsko Litwy na kampanię 1683 r. miało liczyć 10 260 koni i porcji, a więc niemal 1800 etatów mniej, niż przewidywał skrypt *ad archivum*. Zgodnie z tym planem hetman wielki Sapieha wziął na swoje imię trzy chorągwie po Michale Kazimierzu Pacu – husarską poruczeństwa starosty upickiego Krzysztofa Białłozora oraz dwie rotę petyhorskie – poruczeństwa starosty chwejdańskiego Jana Kazimierza Wołłowicza oraz marszałka brasławskiego Piotra Michała Paca. To właśnie te działania stały się jedną z przyczyn sporu z Janem III, król sam bowiem zamierzał objąć chorągwie po Pacu – a przynajmniej dwie z nich. Jeszcze 5 maja 1683 r. władca zadeklarował, że wystawi chorągiew husarską w kompucie litewskim. Jeżeli wierzyć towarzyszowi rotę husarskiej po Pacu, Aleksandrowi Dionizemu Skorobohatemu, monarcha objął tę jednostkę już 24 kwietnia. W tych okolicznościach 5 maja król deklarował jedynie to, co nieoficjalnie wykonał⁴². W podobnym czasie służbę u króla ze swoimi podkomendnymi przyjął Jan Kazimierz Wołłowicz⁴³, co oznaczało fiasko polityki Sapiehy w pozyskaniu części dawnej klienteli wojskowej Michała Kazimierza Paca pod postacią jego najbardziej prestiżowych jednostek. Przy okazji król wystosował list na komisję wileńską 27 czerwca, w którym skrytykował komput opracowany przez Sapiehę. Oświadczył także, że nie będzie tolerować oddziałów, na które nie wydał listów przypowiednich⁴⁴. Taka deklaracja nie ułatwiała Sapieze realizacji jego wizji składu wojska litewskiego.

⁴¹ Jeszcze w styczniu 1682 r., jak pokazuje kalkulacja hibernowa, armia litewska była liczniejsza i w nieco innym składzie; zob. B. Czartoryskich, rkps 2115, In anno 1682 21 january na komisji za dispositiā jaśnie wielmożnego Paca wdy wileńskiego i hetmana w. lit., s. 63; por. K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski...*, s. 410; Z. Hundert, *Kilka uwag...*, s. 146 (w wersji białoruskiej: 3. Хундарт, *op. cit.*, s. 70).

⁴² Relacja z narad posejmowych: B. Czartoryskich, rkps 426, s. 292; A.D. Skorobohaty, *Diariusz*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 2000, s. 132; J. Wimmer, *op. cit.*, s. 159; Z. Hundert, *Kilka uwag...*, s. 146 (w wersji białoruskiej: 3. Хундарт, *op. cit.*, s. 70–71); *idem*, *Organizacja husarii...*, s. 170.

⁴³ Wołłowicz padł zresztą ofiarą zemsty ze strony hetmana wielkiego za swoją decyzję przejścia na służbę króla. Hetman najpierw chciał pozbawić go poruczeństwa, a następnie rozkazał najazd na dzierżawione przez niego dobra sieleckie; zob. K. Bobiatyński, *Udział Wielkiego Księstwa Litewskiego w kampanii wiedeńskiej...*, s. 64; *idem*, *Walka Sapiehów o odzyskanie wpływów w armii...*; zob. też J. Kaczanowski do B.P. Sapiehy, Jaworów, 13 i 22 IV, 7 V 1684, w: *Listy z czasów Jana III i Augusta II...*, s. 58–59, 63–64.

⁴⁴ K. Bobiatyński, *Udział Wielkiego Księstwa Litewskiego w kampanii wiedeńskiej...*, s. 64; *idem*, *Walka Sapiehów o odzyskanie wpływów w armii...*

Przykład chorągwi poruczeństwa Białożora i Wołłowicza nawiązuje do sygnalizowanej wcześniej próby pozyskiwania przez dwór królewski klienteli zmarłego Paca, jako jednej z metod na ograniczenie możliwości zdominowania armii litewskiej przez Dom Sapiehów. W tym przypadku metoda ta odniosła skutek, choć to Sapiehowie przejęli większość nieformalnych struktur po Pacach, w tym wojskowych. Dostrzegali to już świadkowie epoki, np. komentując sprawę objęcia poruczeństwa nowo zaciągniętej chorągwi husarskiej podskarbiego Benedykta Pawła Sapiehy przez podstolego wileńskiego Kazimierza Stanisława Dąbrowskiego, jednego z lepiej rozpoznawalnych sług Michała Kazimierza Paca, który po 1683 r. jeszcze wielokrotnie, jako rękodajny Sapiehów, dał się we znaki dworowi królewskiemu⁴⁵.

Odpowiedzią na komput Sapiehy był projekt pułku królewskiego, opracowany zapewne podczas komisji wojskowej w Grodnie w lipcu 1683 r. Podobnie jak wyżej omówiony komput Sapiehy, jest on na razie znany tylko z jednej wersji. Pisany jest w pierwszej osobie, ponadto znajdują się też w nim sugestie, żeby np. list przypowiedni na chorągiew petyhorską starosty sejweńskiego Stanisława Lipnickiego król dał autorowi projektu. Jest również dość wymowna wskazówka, aby zamiast wpisanego do nowego zaciągu, jako rotmistrza chorągwi petyhorskiej, wojewody mińskiego Michała Dowmont Siesickiego król wyznaczył innego, bardziej zaufanego patrona, godnego przynależeć do pułku monarchy. Autor projektu sugeruje także, by zmniejszyć zbyt duży regiment pieszy Kazimierza Jana Sapiehy z 800 do 600 porcji. Jest też wyrażona wola, aby w pułku królewskim znalazły się chorągwie dragońska i tatarska autora projektu. Najbardziej prawdopodobne jest, że autorem był starosta upicki Krzysztof Białożor, który jako porucznik husarski króla w kompucie litewskim byłby predestynowany do komendy nad całym pułkiem. Wątpliwości wzbudza jednak fakt, że chorągwie tatarska i dragońska są zapisane jako „moje”, natomiast komenda husarii nie jest odnotowana jako „poruczeństwa mego”, a „poruczeństwa P. starosty upickiego”⁴⁶. Ewentualnie twórcą projektu mógł być też obecny na komisji grodzieńskiej Józef Bogusław Słuszka, awansowany w trakcie trwania obrad tego gremium z chorążego na marszałka nadwornego litewskiego⁴⁷. Jego autorstwu przeczy jednak fakt, że nie miał on chorągwi tatarskiej (przynajmniej komputowej). W związku z tym kolejną

⁴⁵ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich (dalej: APP), sygn. 162, t. 1, z Warszawy, 27 V 1683, s. 53–54. Więcej o działalności parlamentarnej i opozycyjnej Dąbrowskiego w czasach Jana III zob. R. Kołodziej, „Ostatni wolności naszej klejnot”. *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana III Sobieskiego*, Poznań 2014, *passim*.

⁴⁶ AGAD, AZ, sygn. 3112, Komput do pułku Króla Jmści, s. 587. Podobnie jak komput Sapiehy, projekt pułku jest niedatowany, ale inną ręką również dopisano, ze znakiem zapytania, rok 1696. Tak jak wcześniej, nie ma cienia wątpliwości, że jest to błędna datacja.

⁴⁷ A. Rachuba, *Słuszka Bogusław Józef*, w: PSB, t. 39, Warszawa–Kraków 1999–2000, s. 145. Zdaniem autora tego biogramu właśnie na komisji grodzieńskiej Słuszka miał po raz pierwszy zdemontować swą regalistyczną postawę.

osobą może być Jan Karol Dolski. Niemniej autorem projektu był bez wątpienia ktoś z kręgu objętego protekcją dworu i związany z wojskiem.

Wypadkową projektów komputu Kazimierza Jana Sapiehy i pułku królewskiego był faktyczny skład armii Litwy, który ukazuje dokument z marca 1684 r., przygotowany w celu dystrybucji hiberny⁴⁸. Przede wszystkim występują w nim dwie chorągwie jazdy Jana III – husarska i petyhorska⁴⁹. Z innych źródeł wiemy, że ta pierwsza brała udział w działaniach wojennych na Podolu prowadzonych przez kasztelana krakowskiego Andrzeja Potockiego, z najsłynniejszym jej epizodem w postaci zwycięstwa nad Tatarami pod Zinkowem 28 listopada 1683 r.⁵⁰ W kompucie do hiberny nie ma dwóch chorągwi husarskich Kazimierza Jana Sapiehy, jest za to jedna przejęta jeszcze ok. 1680/1681 r. po zmarłym Michale Kazimierzu Radziwille, poruczeństwa Samuela Kmicica, ponadto jedna, a nie trzy petyhorskie, a regiment pieszy hetmana wielkiego liczy 600, a nie 800 porcji, czyli zgodnie z aktem projektu pułku JKM. Z drugiej strony chorągwie hetmańskie – husarska i petyhorska – są liczniejsze niż w projekcie Sapiehy (liczą po 200 koni), ale i liczniejsze niż analogiczne jednostki monarchy (odpowiednio 150 i 120 koni). W kompucie zachowana została także rota Dowmonta Siesickiego, a sugestia z projektu pułku królewskiego, aby zorganizować chorągwie petyhorskie kawalera maltańskiego Kazimierza Michała Paca oraz marszałka brasławskiego Piotra Michała Paca nie została zrealizowana. Czy pułk króla został sformowany w kształcie zbliżonym do tego, co przewidywał projekt, tego nie wiemy. Niemniej komput litewski pod dystrybucję hiberny dowodzi, że armia ta w 1683 r. przybrała kształt na mocy pewnego konsensusu pomiędzy monarchą a hetmanem wielkim, a to można uznać za drobny sukces dworu w rywalizacji z Sapiehami o wpływy w wojsku.

Spory wokół komputu litewskiego 1683 r. to swoiste preludium otwartego konfliktu króla z hetmanem Sapiehą, który na dobre rozgorzał w początkach

⁴⁸ *Komput wojska JKM. Wielkiego Księstwa Litewskiego nowego zaciągu do rozdania hiberny w roku 1684 dnia 24 miesiąca marca*, w: J.W. Poczobut Odlanicki, *op. cit.*, s. 349–353.

⁴⁹ Z korzyścią dla dworu było chyba również to, że miast K.Z. Paca 120-konną rotę husarii (zapewne objętą po zmarłym 10 I 1684 kanclerzu) miał wówczas jego stronnik, J.K. Dolski; por. Z. Hundert, *Organizacja husarii...*, s. 175–176.

⁵⁰ Zdaniem Skorobohatego rota husarska JKM brała udział w samej bitwie pod Zinkowem, a do zgrupowania A. Potockiego dołączyła 2 dni wcześniej. Według innego źródła rota husarska JKM z komputu litewskiego, uznana „za bardzo ludną” i „wysmienicie munderowną”, przybyła do grupy Potockiego dopiero w dzień bitwy. Prowadził ją sam porucznik, mianowany po awansie Słuszki chorążym litewskim – K. Białozor; zob. B. Czartoryskich, rkps 179, z obozu pod Duna-jowcami, 29 XI 1683, s. 844–845; A.D. Skorobohaty, *op. cit.*, s. 136; Z. Hundert, *Kilka uwag...*, s. 146–147 (w wersji białoruskiej: 3. Хундарт, *op. cit.*, s. 70–71). Na temat kampanii podolskiej i bitwy pod Zinkowem pisał ostatnio: M. Markowicz, *Daleko od Wiednia – działania militarne na podolsko-mołdawskim teatrze wojennym na przełomie 1683 i 1684 r.*, „Studia Historyczno-Woj-skowe” 6, 2016, s. 98–99.

1684 r. Na zarzuty wojewody wileńskiego o wyniszczenie wojsk Rzeczypospolitej w trakcie kampanii wiedeńskiej i węgierskiej roku 1683 dwór odpowiedział oskarżeniami o jawne sabotowanie rozkazów królewskich w ostatnich działaniach. Sytuacja zaogniła się na lata, a mediacja Marcjana Aleksandra Ogińskiego wiosną 1684 r. między królem a formalnym przywódcą faksji Kazimierzem Janem Sapiehą (faktycznym był brat – Benedykt Paweł) nie dała rezultatu⁵¹. Konflikt ten objął również wojsko litewskie, co dodatkowo potęgował fakt, że po śmierci w lutym 1684 r. Jana Jacka Ogińskiego wakowała buława polna. Ilustracją kolejnej odsłony konfliktu między dworem a faksją sapieżyńską na gruncie wojska może być trzeci dokument ze zbiorów Archiwum Zamoyskich, który przedstawia podział armii litewskiej pozostającej na obszarze działań na dwie dywizje. Dokument ten był już wcześniej znany, a nawet doczekał się publikacji, z tym że zarówno twórcy zasobu archiwalnego, jak i edytor – Janusz Woliński – datowali go na rok 1675, a nie 1684⁵². Szefowie/patroni jednostek, zapisani w tym projekcie przy użyciu sprawowanych urzędów, nie imion i nazwisk, zostali zidentyfikowani przez J. Wolińskiego zgodnie ze strukturą urzędniczą z 1675 r. Zidentyfikowane w ten sposób oddziały w ogóle nie odpowiadały rozliczeniom skarbu litewskiego z 1678 r. za 3 kwartały służby armii litewskiej z lat 1675–1676⁵³. Krytyka dowiodła, że choć projekt komputu nie uwzględniał wszystkich oddziałów wojska Wielkiego Księstwa (brak chorągwi tatarskich, regimentów pieszych i chorągwi piechoty węgierskiej) to niemal w stu procentach zgadza się ze składem wojska z 1684 r.⁵⁴, przedstawionym w wyżej wspomnianym akcie dystrybuty hibernowej. Dzięki

⁵¹ A. Rachuba, *Sapieha Kazimierz Jan...*, s. 39; A. Czarniecka, *op. cit.*, s. 115–118; M. Wagner, *Kampania zwaniecka 1684 roku*, Warszawa 2013, s. 37–38; M. Sawicki, *Dom Sapieżyński...*, s. 228.

⁵² AGAD, AZ, sygn. 3112, Komput wojska ad opus Belli, s. 441–442, druk (z drobnym przeoczeniem): *Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676*, oprac. J. Woliński, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 15, 1969, nr 2, s. 231–232. Na błędną datację dokumentu zwrócono już uwagę w białoruskiej wersji artykułu o petyhorcach; zob. 3. Хундарт, *op. cit.*, s. 67, przyp. 42.

⁵³ Zob. AGAD, Nabytki niedokumentowe Oddziału I, sygn. 36, Liczba jaśnie wielmożnego jmści Pana Benedykta Pawła na Czerei Sapiehy, podskarbiego wielkiego, pisarza ziemskiego W. Ks. Lit., roslawskiego, retowskiego, olkiennickiego starosty. Z podatków Rzptej ordynaryjnych i ekstrordynaryjnych od objęcia przez jmści urzędu podskarbstwa W. Ks. Lit. tak na sejmie szczęśliwej koronacji w an. 1676 jako też in anno 1677 uchwalonych i prorogowanych do skarbu Rzeczyp. W Ks. Lit. [...] Ad productum przed stanami Rzptej na sejm terazniejszy zgromadzonemi 1678 sporządzona, k. 380–425 (rozliczenia za kwartał służby 15 VIII – 15 XI 1675, k. 387v–394v).

⁵⁴ W dokumencie ukazującym podział na dywizje prawego i lewego skrzydła znajduje się 6 chorągwi husarskich, 23 petyhorskie, kompania rajtarii hetmańskiej i 10 jednostek dragonii. Skład husarii jest identyczny jak w kompicie do hiberny, w przypadku rot petyhorskich natomiast w dokumencie podziału na dywizje brak jest chorągwi starosty brzeskiego Kazimierza Władysława Sapiehy oraz ówczesnego marszałka (wcześniej podkomorzego) starodubowskiego i strażnika wojskowego Krzysztofa Zbigniewa Vorbek-Lettowa. Jest za to nieprzewidziana w akcie dystrybuty hibernowej chorągiew petyhorska starosty mściślawskiego Leona Ogińskiego (jednego z synów hetmana polnego). W przypadku dragonii wszystkie 10 jednostek z aktu podziału na dywizje znajduje się w gronie 17 oddziałów podanych do rozliczeń hibernowych.

właściwej dacie tego projektu możliwe jest podjęcie kolejnych badań w kwestii próby stworzenia w 1684 r. odrębnej dywizji, wyjętej spod kontroli hetmana wielkiego, sygnalizowanej ostatnio w literaturze przedmiotu⁵⁵.

Organizacja odrębnej dywizji w celu wyjęcia spod kontroli sapieżyńskiej znacznej części wojska litewskiego stała się w 1684 r. zarzutem sformułowanym przeciw Janowi Karolowi Dolskiemu, oficerowi o dużym doświadczeniu, mającemu spore szanse w zmaganiach o buławę polną po zmarłym Ogińskim. Poza predyspozycjami natury wojskowej jego atutem były bliskie związki z dworem i pewne zaplecze finansowe⁵⁶. W związku z tym podczas litewski stał się celem bolesnego w skutkach ataku Sapiehów. W maju 1684 r. skarżył się, że „kiedy przez ordynowanie chorągwi moich do usługi JKM w Podole, na taką zarobiłem tu łaskę, że nie tylko w hibernie upośledzono nad całe wojsko, i żołdatów zasłużonych bez sądu ujęto”. Skarżąc się hetmanowi wielkiemu na ten stan rzeczy, usłyszał, „że ledwie wszedł w konkurencją o buławę polną, a już dywizyją zaczął *formare* odrywając *a corpore* wojska chorągwie swe”⁵⁷. Wynika z tego, że w 1684 r. rzeczywiście istniały plany stworzenia odrębnej dywizji wojska, aby ograniczyć wpływy hetmana wielkiego, dlatego Sapiehowie tak szybko zareagowali, gdy osoba związana z dworem – i potencjalny kandydat do buławy polnej – została z rozkazu monarchy dowódcą wydzielonej grupy chorągwi.

W przypadku tego dokumentu istnieją jednak wątpliwości, czy nie był on tylko apolitycznym podziałem wojska wynikającym z potrzeb natury operacyjnych? Wątpliwości wzbudza przede wszystkim zależność, że w prawym skrzydle podległym hetmanowi Sapieże znajdowały się jednostki króla i jego stronników. Z drugiej strony Jan III w tym podziale mógł kierować się nieszablonyowymi i nieznanymi nam kryteriami, stąd taki a nie inny skład obu dywizji. Niewątpliwie kwestia ta wymaga dalszych badań.

Analizowane powyżej projekty dowodzą, że Jan III podjął z Sapiehami w latach 1683–1684 rywalizację o wpływy w armii Wielkiego Księstwa. Monarcha bez wątpienia inspirował się tu Janem Kazimierzem, za którego czasów stworzono w kompucie litewskim pułk jazdy monarchy z królewską chorągwią husarską, dowodzone w latach ich istnienia, tj. 1655–1666, przez ówczesnego pisarza polnego Aleksandra Hilarego Połubińskiego. Podobnie w czasach panowania ostatniego z Wazów wprowadzono podział wojska litewskiego na dwie odrębne dywizje, co miało

⁵⁵ K. Bobiatyński, *Stosunki Jana III Sobieskiego...*, s. 136.

⁵⁶ Na zaplecze finansowe Dolskiego zwrócił uwagę A. Rachuba, *Hegemonia Sapiehów...*, s. 225.

⁵⁷ AGAD, APP, sygn. 162, t. 1, J.K. Dolski do miecznika nurskiego, Jana Ponikiewskiego, Lubieszów, 31 V 1684, s. 89–95 (cyt. ze s. 93). Dolski, jak sam zaznaczył w tym liście, miał 5 oddziałów (*ibidem*, s. 95), z których 3 – husarska, petyhorska i dragońska – znajdowały się, według projektu podziału na dywizje, w skrzydle prawym. Chorągiew tatarska Dolskiego z kolei na przełomie 1683 i 1684 r. wchodziła w skład partii kasztelana krakowskiego A. Potockiego (*ibidem*, s. 91); por. K. Bobiatyński, *Stosunki Jana III Sobieskiego...*, s. 136; M. Wagner, *Kampania żwaniacka...*, s. 67.

na celu wyjęcie spod kontroli hetmana wielkiego znacznej części sił litewskich. Pułk królewski z husarią JKM, włącznie z podziałem wojska na dywizje, istniał do 1666 r., a więc do czasu, gdy pełną kontrolę nad siłami litewskimi przejął hetman wielki Michał Kazimierz Pac⁵⁸. Podział wojska na dywizje udało się przywrócić Janowi III przejściowo w latach 1674–1676, właśnie po to, aby ukrócić polityczne dywersje Paca, wykorzystującego podległych mu żołnierzy⁵⁹. Sztuka ta przeciw Sapiehom w 1684 r., i później, nie powiodła się, ale za to Janowi III udało się w 1683 r. przywrócić nieistniejącą od 17 lat instytucję chorągwi królewskich w kompucie litewskim. Jak wyglądał skład pułku Jana III i czy udało się go utrzymać w strukturach tego komputu do śmierci monarchy – tego na razie nie wiemy; nie wiadomo również, jak długo istniała chorągiew petyhorska władcy⁶⁰. Na pewno jednak w latach 1683–1696 funkcjonowała w wojsku litewskim rota husarska JKM⁶¹. Jestem skłonny wstępnie uznać, choć potrzebne są dalsze badania, że chorągiew husarska króla i ogólnie jednostki pod imieniem monarchy w kompucie litewskim stały się bastionem oporu przeciw władzy Sapiehów. W 1687 r., po śmierci Białłozora, porucznikiem tej chorągwi został Hrehory Antoni Ogiński, syn Jana Jacka, osoba, która dała się poznać jako zawzięty wróg sapieżyński. To on konfederował wojsko w Brześciu w 1696 r. przeciw Sapiehom⁶², on wywołał ruchawkę antysapieżyńską w 1698 r. i to on wreszcie, jako jeden z przywódców ruchu, prowadził siły republikantów na wojska sapieżyńskie pod Olkiennikami⁶³.

W tych okolicznościach fakt, że Janowi III udało się objąć w kompucie litewskim chorągwie po Pacu był dla dalszej walki z hegemonią sapieżyńską dość istotny. Nie do przecenienia jest też taka zależność, że pełnienie funkcji dowódców

⁵⁸ O szlaku bojowym, funkcjonowaniu oraz roli politycznej pułku królewskiego Jana Kazimierza z królewską rotą husarską w kompucie litewskim, a także o podziale armii litewskiej na dywizje, wraz z odwołaniem do literatury przedmiotu, zob. A.A. Majewski, *Aleksander Hilary Połubiński (1626–1679), marszałek wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2017, s. 113–347.

⁵⁹ Problem ten pojawia się wielokrotnie w licznych publikacjach K. Bobiatyńskiego, np. *idem*, *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski...*, s. 315–339.

⁶⁰ Z listu jej porucznika wiemy jednak, że istniała na pewno jeszcze w 1688 r., i do tego momentu, od kampanii węgierskiej (słowackiej) 1683 r. brała udział we wszystkich działaniach wojennych; zob. AGAD, APP, sygn. 163a, t. 15, J.K. Wołowicz do Stanisława Antoniego Szczuki, Wilno, 29 V 1688, s. 1597–1598.

⁶¹ Głównym źródłem wiedzy na temat chorągwi husarskiej JKM w latach 1683–1696 pozostaje dziariusz jej towarzysza; zob. A.D. Skorobohaty, *op. cit.*, s. 132–150. Chorągiew ta po śmierci króla 17 VI 1696 została powierzona stolnikowi litewskiemu Jerzemu Stanisławowi Sapieżu, a zwinięta już 16 X 1696. Chorągwią husarską w kompucie litewskim, na pewno już w 1697 r., dysponował także kolejny król – August II. Jej porucznikiem był wcześniejszy dowódca husarii Jana III, H.A. Ogiński; zob. Д. Віцько, *op. cit.*, s. 325.

⁶² Z tego powodu sąd wojskowy hetmana Sapiehy wydał na niego wyrok „wytrąbienia”, tj. usunięcia z wojska; zob. ЛІННБУ, f. 103, dz. I, teka 25, nr 6468, Uniwersał K.J. Sapiehy, Wilno, 13 X 1694 [sic! – 1696].

⁶³ Zob. A. Rachuba, *Hrehory Antoni Ogiński*, w: *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej...*, s. 236–244.

jednostek króla w kompucie litewskim dodawało ambicji, albowiem i Białozor, i Wołłowicz – razem z kasztelanem wileńskim Ernestem Denhoffem, generałem lejtnantem gwardii królewskiej w kompucie koronnym – postanowili w 1684 r. konkurować o buławę polną litewską⁶⁴. Stworzenie jednostek pod imieniem królewskim w kompucie litewskim w 1683 r. było bez wątpienia jednym z najważniejszych sukcesów dworu w rywalizacji z Sapiehami o wpływy w wojsku. Dla określenia roli tego czynnika w późniejszych latach⁶⁵ potrzebne są jednak jeszcze dalsze, szeroko zakrojone badania.

Dla ilustracji powyższych rozważań w aneksie podano drukiem omawiane projekty. Edycja została przygotowana zgodnie z powszechnie przyjętymi normami. Pisownia i interpunkcja zostały uwspółcześnione, a wszelkie uwagi w nawiasach kwadratowych są mojego autorstwa. Identyfikacja osób została dokonana na podstawie dostępnej literatury przedmiotu.

ANEKSY

1.

Projekt komputu wojska litewskiego z 1683 r., z podziałem na stary i nowy zaciąg, autorstwa wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego Kazimierza Jana Sapiehy

*Oryginał: AGAD, AZ, sygn. 3112, s. 583–586
[s. 583]*

Komput wojska W. Ks. Lit. starego zaciągu

Jmp. hetmana w. W. Ks. Lit. [i wojewody wileńskiego Kazimierza Jana Sapiehy] husarska, poruczeństwa P. strażnika W. Ks. Lit. [Samuela Kmicica],	koni 150
Tegoż jmści druga poruczeństwa P. starosty upickiego [Krzysztofa Kazimierza Białozora],	koni 150
Jmp. wojewody trockiego [Marcjana Aleksandra Ogińskiego],	koni 120
Jmp. kanclerza W. Ks. Lit. [Krzysztofa Zygmunta Paca],	<u>koni 120</u>
	540

⁶⁴ Zob. J. Kaczanowski do B.P. Sapiehy, Jaworów, [?] V 1684, w: *Listy z czasów Jana III i Augusta II...*, s. 62; M. Sawicki, *Dom Sapieżyński...*, s. 228.

⁶⁵ Istnieją przesłanki do stwierdzenia, że nie zawsze towarzystwo spod jednostek królewskich działało zgodnie z oczekiwaniami monarchy. W 1694 r. manifest wojska litewskiego, które stawiało w obronie hetmana Sapiehy w jego sporze z biskupem Brzostowskim, podpisało dwóch towarzyszy chorągwi JKM – Kazimierz Stenbocki i Kazimierz Malawski (ten drugi na pewno z chorągwi husarskiej Jana III); zob. AGAD, AR, dz. II, ks. 27, Manifest albo raczej spiszek wojska W. Ks. Lit. in a. 1694, d. 10 augusta pod Dubienką, s. 225–227. O okolicznościach wydania manifestu zob. M. Sawicki, *Konflikt biskupa...*, s. 393–394.

Roty petyhorskie

Jmp. hetmana w. W. Ks. Lit. poruczeństwa P. [chorążego lidzkiego Aleksandra Jana] Mosiewicza,	koni 200
Tegoż jmści poruczeństwa P. marszałka brasławskiego [Piotra Michała Paca],	koni 120
Tegoż jmści poruczeństwa P. [starosty chwejdańskiego Jana Kazimierza] Wołowicza,	koni 120
Jmp. hetmana polnego W. Ks. Lit. [i wojewody połockiego Jana Jacka Ogińskiego], poruczeństwa Jmp. Hrehorego Ogińskiego,	koni 120
Jmp. wojewody trockiego [Marcjana A. Ogińskiego],	koni 120
Ks. Jmp. podkanclerzego W. Ks. Lit. [Dominika Mikołaja Radziwiłła] poruczeństwa P. chorążego słonimskiego [Michała Karola Haraburdy],	koni 120
Jmp. podskarbiego W. Ks. Lit. [Benedykta Pawła Sapiehy] poruczeństwa podstolego mściśławskiego [Konstantego Michała Paczkowskiego],	koni 120
Jmp. podskarbiego nadwornego [Leona Bazylego Sapiehy],	koni 120
Jmp. podczaszego W. Ks. Lit. [Jana Karola Dolskiego],	koni 120
Jmp. koniuszego W. Ks. Lit. [Franciszka Stefana Sapiehy],	koni 120
Jmp. chorążego W. Ks. Lit. [Józefa Bogusława Słuszki],	koni 120
Jmp. krajczego W. Ks. Lit. [Władysława Tyszkiewicza],	koni 120
Jmp. oboźnego W. Ks. Lit. [Jerzego Karola Chodkiewicza],	koni 120
Jmp. cześnika W. Ks. Lit. [Władysława Józefata Sapiehy],	koni 120
Jmp. starosty wołkowyskiego [Dominika Jana Połubińskiego],	koni 120
Jmp. starosty rzeczyckiego [Dominika Michała Słuszki] poruczeństwa P. [Jana?] Steckiewicza,	koni 120 [s. 584]
Jmp. [Stanisława] Lipnickiego, starosty sejweńskiego,	koni 120
Jmp. starosty botockiego [Jana Krzysztofa Paca],	koni 120
Jmp. podkomorzego starodubowskiego [Krzysztofa Zbigniewa Vorbek-Lettowa],	koni 120
Jmp. starosty mereckiego [Hieronima Lackiego],	koni 120
Jmp. starosty markowskiego [Michała Kazimierza Kociełła],	<u>koni 120</u>
	2600

Rajtaria

Jmp. hetmana [Kazimierza J. Sapiehy],	koni 100
---------------------------------------	----------

Kozackie

Jmp. podsędka brasławskiego [Stefana Wojciecha Czarniawskiego],	koni 120
---	----------

Tatarskie

Jmp. hetmana [Kazimierza J. Sapiehy] poruczeństwa [Dawida] Baranowskiego,	koni 200
Druha tegoż poruczeństwa [Aleksandra?] Szczuckiego,	koni 120

Dragonia

Jmp. hetmana w. W. Ks. Lit. [Kazimierza J. Sapiehy], P. majora [Władysława Michała] Łuczka,	koni 200
Tegoż kapitaństwa P. [Jana?] Teydera,	koni 100
Jmp. hetmana polnego W. Ks. Lit. [Jana J. Ogińskiego],	koni 150
Ks. Jmp. marszałka w. W. Ks. Lit. [Stanisława Kazimierza Radziwiłła],	koni 100
Jmp. kanclerza W. Ks. Lit. [Krzysztofa Z. Paca],	koni 100
Ks. Jmp. podkanclerzego W. Ks. Lit. [Dominika M. Radziwiłła],	koni 100
Jmp. podskarbiego W. Ks. Lit. [Benedykta P. Sapiehy],	koni 100
Jmp. podskarbiego nadwornego W. Ks. Lit. [Leona B. Sapiehy],	koni 100
Jmp. podczaszego W. Ks. Lit. [Jana K. Dolskiego],	koni 100
Jmp. strażnika W. Ks. Lit. [Samuela Kmicica],	koni 100
Jmp. starosty upickiego [Krzysztofa K. Białożora], [s. 585]	koni 100
Jmp. generała artylerii [Macieja Kazimierza Korwin Gosiewskiego],	koni 100
Jmp. podkomorzego starodubowskiego [Krzysztofa Z. Vorbek-Letowa],	<u>koni 100</u>
	1450

Regimenta i szwadrony

Regiment Jmp. hetmana w. W. Ks. Lit. [Kazimierza J. Sapiehy] ze dwóch regimentów,	800
Jmp. wojewody trockiego [Marcjana A. Ogińskiego],	400
Jmp. kanclerza W. Ks. Lit. [Krzysztofa Z. Paca],	100
Jmp. starosty starodubowskiego [Piotra Rudominy Dusiackiego],	60
Jmp. starosty dyneburskiego [Jana Andrzeja Platera],	<u>60</u>
	1420

Piechoty węgierskie

Jmp. hetmana w. W. Ks. Lit. [Kazimierza J. Sapiehy],	200
Jmp. hetmana polnego [Jana J. Ogińskiego],	100
Janczarska Jmp. hetmana w. W. Ks. Lit. [Kazimierza J. Sapiehy],	100
Jmp. wojewody trockiego [Marcjana A. Ogińskiego],	100
Ks. Jmp. marszałka w. W. Ks. Lit. [Stanisława K. Radziwiłła],	<u>100</u>
	600

Summa starego zaciągu koni, ludzi – 7150

Nowy zaciąg, który ma się formować

Husarska jmp. wojewody połockiego [i hetmana polnego Jana. J. Ogińskiego],	koni 150
Jmp. podskarbiego w. W. Ks. Lit. [Benedykta P. Sapiehy, poruczeństwa podstolego wileńskiego Kazimierza Stanisława Dąbrowskiego],	<u>koni 120</u> 270

Petyhorskie

Jmp. wojewody mińskiego [Michała Dowmont Siesickiego],	koni 120
Jmp. pisarza polnego W. Ks. Lit. [Michała Kryszpina Kirsztenszteina],	<u>koni 120</u> 240 [s. 586]

Tatarskie

Jmp. hetmana polnego W. Ks. Lit. [Jana. J. Ogińskiego],	koni 120
Jmp. podskarbiego w. W. Ks. Lit. [Benedykta P. Sapiehy],	koni 120
Jmp. podczaszego W. Ks. Lit. [Jana K. Dolskiego],	koni 120
Jmp. starosty upickiego [Krzysztofa K. Białożora],	koni 120
Jmp. strażnika polowego [Krzysztofa Z. Vorbek-Lettowa],	<u>koni 120</u> 600

Regimenta, szwadrony

Jmp. hetmana polnego W. Ks. Lit. [Jana. J. Ogińskiego],	400
Jmp. podskarbiego w. W. Ks. Lit. [Benedykta P. Sapiehy],	200
Ks. Jmp. podkanclerzego W. Ks. Lit. [Dominika M. Radziwiłła],	200
Jmp. podczaszego W. Ks. Lit. [Jana K. Dolskiego],	400
Jmp. koniuszego [Franciszka S. Sapiehy],	200
Jmp. chorążego W. Ks. Lit. [Józefa B. Słuszki],	200
Jmp. generała artylerii [Macieja K. Korwin Gosiewskiego],	200
Jmp. generała majora [Mateusza Remera],	<u>200</u> 2000

Summ nowego zaciągu 3110

2.

**Projekt pułku króla Jana III w strukturach wojska litewskiego z 1683 r.,
wraz z uwagami do komputu Kazimierza Jana Sapiehy**

Oryginał: AGAD, AZ, sygn. 3112, s. 587

[s. 587]

Komput do pułku Króla Jmści

- Ch. husarska nieboszczyka Jmp. wojewody wileńskiego [i hetmana wielkiego W. Ks. Lit. Michała Kazimierza Paca] poruczeństwa P. starosty upickiego [Krzysztofa K. Białozora]
- Ch. petyhorska poruczeństwa P. [starosty chwejdańskiego Jana Kazimierza] Wołłowicza pod tytułem Króla Jmści
- P. marszałka brasławskiego [Piotra Michała Paca] za przypowiednim listem na osobę samego
- P. starosty mereckiego [Hieronima Lackiego]
- P. Kotła [tj. starosty markowskiego Michała Kazimierza Kocięła]
- Pana [starosty sejweńskiego Stanisława] Lipnickiego, na którą Król Jmść niech da list przypowiedni mnie.
- Panu kawalerowi [maltańskiemu Kazimierzowi Michałowi Pacowi] także na petyhorską Król Jmść niech da list przypowiedni
- Miast P. wdy mińskiego [Michała Dowmont Siesickiego], którego wpisano w komput, obmyślić rotmistrza, któryby w tymże chodził pułku, komu Król Jmść confidit dać list przypowiedni
- P. oboźny W. Ks. Lit. [Jerzy Karol Chodkiewicz] i ten może być w pułku Króla Jmści
- Tatarska moja
- Dragońska moja
- P. kawalera [maltańskiego Kazimierza M. Paca] dragonia po P. kanc-lerzu [Krzysztofie Z. Pacu]
- Tegoż piechota

} te są inesse sui

Regiment

- P. generała majora [Mateusza] Reymera [vel Remera], ludzi 200
- P. hetmanowi, że siła napisał sobie, uciąć – 200
- Ks. [Michała Kazimierza] Radziwiłła nieboszczyka, 400
- Ks. podkanclerzego terazniejszego [Dominika M. Radziwiłła], też temu napisano no. 200
- Ks. marszałka W. Ks. Lit. [Stanisława K. Radziwiłła] 200 – i tego w komput piszą

3.

Projekt podziału wojska litewskiego na dwie dywizje z 1684 r.

Oryginał: AGAD, AZ, sygn. 3112, s. 441–442

[s. 441]

Komput wojska ad opus Belli

Usaria prawego skrzydła

Usarska Króla Jmści

Usarska Jmp. hetmana wielkiego W. Ks. Lit. [Kazimierza J. Sapiehy]

Usarska Jmp. podczaszego W. Ks. Lit. [Jana K. Dolskiego]

Petyhorcy

Petyhorska Jmp. hetmana w. [Kazimierza J. Sapiehy]

Jmp. podskarbiego w. [Benedykta P. Sapiehy]

Jmp. marszałka nadwornego [Józefa B. Słuszki]

Jmp. podczaszego W. Ks. Lit. [Jana K. Dolskiego]

Jmp. koniuszego W. Ks. Lit. [Franciszka S. Sapiehy]

Jmp. podskarbiego nadwornego [Leona B. Sapiehy]

Jmp. oboźnego W. Ks. Lit. [Jerzego K. Chodkiewicza]

Jmp. starosty brzeskiego [Kazimierza Władysława Sapiehy]

Jmp. starosty mereckiego [Hieronima Lackiego]

Jmp. starosty markowskiego [Michała K. Kociełła]

Jmp. starosty wołkowyskiego [Krzysztofa Konstantego Połubińskiego⁶⁶]

Jmp. starosty botockiego [Jana K. Paca]

Niemieckie

Rajtaryja Jmp. hetmana w. [Kazimierza J. Sapiehy]

Dragonia tegoż Jmści

Druga dragonia tegoż Jmści

Dragonia Jmp. podskarbiego w.⁶⁷ [Benedykta P. Sapiehy]

Dragonia Jmp. podczaszego W. Ks. Lit. [Jana K. Dolskiego]

Dragonia Jmp. podskarbiego nadwornego [Leona B. Sapiehy]

Dragonia Jmp. strażnika W. Ks. Lit. [Samuela Kmicica]

⁶⁶ Chorągiew i starostwo wołkowyskie przejął po swoim bracie Dominiku Janie, regimentarzu i pułkowniku, który zmarł w 1683 r., w trakcie kampanii słowackiej; zob. A.A. Majewski, *op. cit.*, s. 473–475.

⁶⁷ Przeoczona w edycji J. Wolińskiego; *Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej...*, s. 232.

Lewego skrzydła

Usaria

Jmp. hetmana polnego [Jana J. Ogińskiego]
 Jmp. wdy trockiego [Marcjana A. Ogińskiego]
 Jmp. podskarbiego w. [Benedykta P. Sapiehy]

Petyhorcy

Petyhorska Króla Jmści

Jmp. hetmana polnego [Jana J. Ogińskiego]
 Jmp. wdy trockiego [Marcjana A. Ogińskiego]
 Jmp. wdy mińskiego [Michała Dowmont Siesickiego]
 Ks. Jmp. marszałka w. [Stanisława K. Radziwiłła]
 Ks. Jmp. podkanclerzego [Dominika M. Radziwiłła]
 Jmp. pisarza polnego [Michała Krzyszpina Kirszensteina]
 Jmp. krajczego W. Ks. Lit. [Władysława Tyszkiewicza]
 Jmp. cześnika W. Ks. Lit. [Władysława J. Sapiehy]
 Jmp. starosty mścislawskiego [Leona Ogińskiego]
 Jmp. starosty rzeczyckiego [Dominika M. Słuszki]

Niemcy

Dragonia Jmp. hetmana polnego [Jana J. Ogińskiego]
 Dragonia Ks. Jmp. podkanclerzego [Dominika M. Radziwiłła]
 Dragonia Jmp. kawalera i pisarza lit. [Kazimierza M. Paca]
 Dragonia Jmp. chorążego W. Ks. Lit. [Krzysztofa K. Białłozora]

Streszczenie

Analizowane w artykule trzy projekty komputów armii litewskiej z lat 1683–1684 dowodzą, że Jan III podjął z Sapiehami rywalizację o wpływy w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego już w trakcie przygotowań do kampanii wiedeńskiej. W efekcie udało mu się przywrócić nieistniejącą od 17 lat instytucję chorągwi królewskich w kompucie litewskim pod postacią jednostek husarskiej i petyhorskiej. Pierwsza z nich na pewno istniała w latach 1683–1696, dając pewne możliwości prowadzenia walki z hegemonią sapieżyńską. W tym czasie, jak również później, władcy nie udało się odtworzyć podziału armii litewskiej na dwie odrębne dywizje, jak to miało miejsce w latach 1654–1666 i 1674–1676, aby w ten sposób wyrwać spod kontroli Sapiechów poważną część sił zbrojnych Litwy. Samo utworzenie jednostek pod imieniem królewskim w kompucie litewskim w 1683 r. było bez wątpienia jednym z najważniejszych sukcesów dworu w rywalizacji z Sapiehami o wpływy w wojsku w przededniu kampanii wiedeńskiej. Dla dokładnego określenia roli tego czynnika w późniejszych latach panowania Jana III (1684–1696), przede wszystkim jako komponentu w procesie budowy antysapieżyńskiego obozu republikantów, potrzeba dalszych badań.

**Projects for the Army Establishment of the Grand Duchy
of Lithuania in 1683–1684. A Contribution to Studies
of the Rivalry between King John III and the Sapiehas for Influence
in the Lithuanian Army in 1683–1696
Summary**

Three projects of the Lithuanian Army establishment from 1683–1684 prove that King John III competed with the Sapiehas for the influence in the Army of the Grand Duchy of Lithuania as early as the time of preparations for the Vienna campaign. As a result, the king succeeded in restoring the institution of royal military units called *chorągwie* (literally: banners) within the Lithuanian army establishment in the form of Hussar and Petyhorcy units, abolished seventeen years earlier. It is certain that the first existed in 1683–1696, and offered certain possibilities to struggle against the Sapiehas' hegemony. But neither at that time nor later was the king able to reconstruct the division of the Lithuanian Army into two separate divisions, like it used to be in 1654–1666 and 1674–1676, in order to get a large part of the Lithuanian military forces out from under the control of the Sapiehas. The very formation of units under the king's name within the Lithuanian forces in 1683 was undoubtedly one of the most important successes of John III in his rivalry with the Sapiehas for influence in the Lithuanian Army at the threshold of the Vienna campaign. It would require further research, however, to determine the role of this factor played in later years of Sobieski's reign (1684–1696), mainly as part of the building process of the anti-Sapieha republican camp.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Diariusz kampanii węgierskiej in anno 1683*, oprac. O. Laskowski, „Przegląd Historyczno-Woj-skowy” 6, 1933, z. 2, s. 259–271.
- Listy z czasów Jana III i Augusta II*, oprac. G[otard] B. U[nn], W. Skrzydylka, Kraków 1870.
- Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676*, oprac. J. Woliński, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 15, 1969, nr 2.
- Poczobut Odlanicki J.W., *Pamiętnik (1640–1684)*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 1987.
- Skorobohaty A.D., *Diariusz*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 2000.

Opracowania

- Bobiatyński K., *Armia jako oręż hetmanów w polityce wewnętrznej w Wielkim Księstwie Litewskim w II połowie XVII wieku (lata 1654–1682) – wybrane zagadnienia*, „Studia Historyczno-Woj-skowe” 3, 2009, s. 151–162.
- Bobiatyński K., *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność poli-tyczna-wojskowa*, Warszawa 2008.
- Bobiatyński K., *Michał Kazimierz Pac i jego opozycja i jego opozycja przeciwko Janowi III Sobie-skiemu*, „Barok” 12, 2005, nr 2(24), s. 73–93.
- Bobiatyński K., *Michał Kazimierz Radziwiłł jako hetman polny litewski (1668–1680)*, w: *Radziwiłło-wie w służbie Marsa*, red. M. Nagielski, K. Żojdź, Warszawa 2017, s. 229–241.
- Bobiatyński K., *Między dworem a opozycją – polityczne dylematy i wybory kanclerza wielkiego litewskiego Krzysztofa Paca w latach 1667–1676*, w: *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 327–349.

- Bobiatyński K., *Rola wojska w życiu publicznym w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie tzw. hegemonii pacowskiej (1666–1682)*, w: *Spoleczeństwo staropolskie*, t. 4: *Spoleczeństwo a wojsko*, red. M. Dacka-Górzyńska, A. Karpiński, M. Nagielski, Warszawa 2015, s. 167–187.
- Bobiatyński K., *Stosunki Jana III Sobieskiego z litewską elitą władzy w pierwszym okresie rządów (1674–1676)*, w: *Sobieski wokół spisków i konfederacji*, red. M. Nagielski, Warszawa 2015 (Biblioteka Epoki Nowożytnej, t. 2), s. 129–143.
- Bobiatyński K., *Udział Wielkiego Księstwa Litewskiego w kampanii wiedeńskiej 1683 roku*, w: *Odsiecz wiedeńska*, red. T. Chynczewska-Hennel, Warszawa 2011, s. 59–73.
- Bobiatyński K., *W walce o hegemonię. Rywalizacja polityczna w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1667–1674*, Warszawa 2016.
- Bobiatyński K., *Walka Sapiechów o odzyskanie wpływów w armii litewskiej w latach 1666–1683* (w druku).
- Ciesielski T., *Wojsko litewskie w latach 1698–1709*, w: *Wojny północne w XVI–XVIII wieku*, red. B. Dybaś, Toruń 2007, s. 165–182.
- Czarnecka A., *Nikt nie słucha mnie za życia... Jan III Sobieski w walce z opozycyjną propagandą (1684–1696)*, Warszawa 2009.
- Hundert Z., *Działalność Sapiechów w „powiedeńskim” okresie panowania Jana III (1683–1696) w świetle akt sejmikowych województwa mazowieckiego* (w druku).
- Hundert Z., *Kilka uwag na temat chorągwi petyhorskich w wojskach Rzeczypospolitej w latach 1673–1683*, w: *Homo militans*, t. 2: *W panczerzu przez wieki. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. M. Baranowski, A. Gładysz, A. Niewiński, Oświęcim 2014, s. 136–149.
- Hundert Z., *Organizacja husarii koronnej na kampanię wiedeńską 1683 roku*, w: *„W hetmańskim trudzie”. Księga pamiątkowa ku czci profesora Jana Wimmera*, red. Z. Hundert, M. Wagner, Oświęcim 2017, s. 166–196.
- Hundert Z., *Pozycja Jana III w wojsku koronnym w latach 1674–1683. Utrzymanie czy też utrata wpływów wypracowanych w czasie sprawowania godności hetmańskiej?*, w: *Król Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1674–1683*, red. D. Milewski, Warszawa 2016, s. 121–151.
- Koczeżgarow K., *Rzeczpospolita a Rosja w latach 1680–1686. Zawarcie traktatu o pokoju wiecznym*, tłum. z j. ros. z uzupełnieniami, red. T. Szwaciński, Warszawa 2017.
- Kołodziej R., *„Ostatni wolności naszej klejnot”. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana III Sobieskiego*, Poznań 2014.
- Majewski A.A., *Aleksander Hilary Połubiński (1626–1679), marszałek wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2017.
- Malejka A., *Spory o pieczęć wielką litewską w latach 1684–1685. Z dziejów polityki nominacyjnej Jana III Sobieskiego*, „*Studia Historyczne*” 44, 2001, nr 2, s. 301–311.
- Markowicz M., *Daleko od Wiednia – działania militarne na podolsko-mołdawskim teatrze wojennym na przełomie 1683 i 1684 r.*, „*Studia Historyczno-Wojskowe*” 6, 2016, s.91–107.
- Pietrzak J., *Pod egidą Sobieskiego. Kariera polityczna Karola Stanisława Radziwiłła w latach 1683–1696*, w: *Jarżmo Ligi Świętej? – Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1684–1696*, red. D. Milewski, Warszawa 2017, s. 19–45.
- Pietrzak J., *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Radziwiłłowie w pierwszym dziesięcioleciu rządów Jana III Sobieskiego (1674–1683)*, w: *Król Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1674–1683*, red. D. Milewski, Warszawa 2016, s. 89–117.
- Rachuba A., *Hegemonia Sapiechów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok 2003, s. 217–229.
- Rachuba A., *Hrehory Antoni Ogiński*, w: *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy*, red. M. Nagielski, Warszawa 2006, s. 236–244.

- Rachuba A., *Jan Jacek Stefan Ogiński*, w: *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy*, red. M. Nagielski, Warszawa 2006, s. 202–208.
- Rachuba A., *Litwa wobec projektu zwołania sejmu konnego w 1695 roku i walki Sapiechów z biskupem Brzostowskim*, „Zapiski Historyczne” 51, 1986, z. 1, s. 63–80.
- Rachuba A., *Sapieha Kazimierz Jan Paweł*, w: PSB, t. 35, Warszawa–Kraków 1994.
- Rachuba A., *Sluska Bogusław Józef*, w: PSB, t. 39, Warszawa–Kraków 1999–2000.
- Romaniuk P.P., *Instytucjonalne podstawy hegemonii Sapiechów w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVII w.*, w: *W cieniu wojen i rozbiorów. Studia z dziejów Rzeczypospolitej XVIII i początków XIX wieku*, red. U. Kosińska, D. Dukwicz, A. Danilczyk, Warszawa 2014, s. 29–37.
- Sawicki M., *Dom Sapieżyński 1666–1685. Droga do hegemonii w Wielkim Księstwie Litewskim*, Opole 2016.
- Sawicki M., *Konflikt biskupa wileńskiego Konstantego Kazimierza Brzostowskiego z Kazimierzem Janem Sapiehą w latach 1693–1696*, w: *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, red. S. Górzynski, M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 383–401.
- Sliesoriūnas G., *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse. Didikų grupuocių kova 1690–1697 m.*, Vilnius 2000.
- Stolicki J., *Rozdawnictwo wakansów przez Jana III jako metoda tworzenia partii dworskiej*, w: *Faworycy i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku*, red. R. Skowron, M. Markiewicz, Kraków 2006, s. 359–375.
- Stolicki J., *Wobec wolności i króla. Działalność polityczna szlachty ruskiej, ukraińskiej i wołyńskiej w latach 1673–1683*, Kraków 2007.
- Wagner M., *Biskupi polscy wobec problemu obronności Rzeczypospolitej w latach 1674–1696. Zarys problematyki*, w: *Rzeczpospolita wielu wyznań: materiały z międzynarodowej konferencji Kraków, 18–20 listopada 2002*, red. A. Kaźmierczak et al., Kraków 2004, s. 263–280.
- Wagner M., *Kampania żwaniacka 1684 roku*, Warszawa 2013.
- Wagner M., *Udział wojska litewskiego w wojnie polsko-tureckiej 1684–1699*, „Historia i Świat” 2014, nr 3, s. 113–136.
- Wimmer J., *Wiedeń 1683. Dzieje kampanii oraz bitwy*, Warszawa 1983.
- Віцько Д., *Спроба рэспубліканцаў дамагацца ўлады над войскам ВКЛ у 1697–1698 з.*, „Беларускі Гістарычны Агляд” 15, 2008, z. 1–2(28–29), s. 305–328.
- Каменскі А., *Сапегі ў дачыненнях з Брандэнбургам-Прусіяй у 1674–1696 гг.*, „Arche” 2016, nr 3(148), s. 8–37.
- Хундарт З., *Некалькі заўваг наконт пяцігорскіх харугваў у войсках Рэчы Паспалітай у 1673–1683 гг.*, „Arche” 2015, nr 12(145), s. 383–401.

Zbigniew Hundert – dr, adiunkt na Wydziale Nauk Historycznych i Społecznych UKSW w Warszawie. Zainteresowania badawcze: polityczna, wojskowa i ekonomiczna historia Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII w., ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień patronatu wojskowego, organizacji, finansowania oraz aktywności politycznej armii koronnej w dobie Jana Sobieskiego. E-mail: zb.hundert@gmail.com